

Р. А. Трифонов

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Про слова, які «стали лайкою»
(природа і прагматика одного типу метамовних коментарів)**

Трифонов Р. А. Про слова, які «стали лайкою» (природа і прагматика одного типу метамовних коментарів). Розглянуто метамовні коментарі, у яких мовець твердить про наявність у тієї чи іншої лексеми пейоративної конотації. Проаналізовано прагматичні та експресивні функціональні аспекти таких коментарів, відзначено їхню роль у дискурсі. Розкрито зв'язок відповідних зауважень про конотацію з особистістю автора, з мовними образами, що створюються в тексті, а також із соціально-історичною динамікою.

Ключові слова: *метамова, прагматика, конотація, пейоративність, експресія, оцінка, лексична стилістика.*

Трифонов Р. А. О словах, «ставших ругательством» (природа и прагматика одного типа метаязыковых комментариев). Рассматриваются метаязыковые комментарии, в которых говорящий заявляет о наличии у той или иной лексемы пейоративной коннотации. Проанализированы прагматические и экспрессивные функциональные аспекты таких комментариев, отмечена их роль в дискурсе. Раскрывается связь соответствующих замечаний о коннотации с личностью автора, с языковыми образами, создаваемыми в тексте, а также с социально-исторической динамикой.

Ключевые слова: *метаязык, прагматика, коннотация, пейоративность, экспрессия, оценка, лексическая стилистика.*

Tryfonov R. A. On Words That "Have Become Foul" (the nature and pragmatics of one type of metalingual comments). In the metalingual comments under consideration speakers state pejorative connotation of some lexemes. The pragmatic and expressive functional aspects of such comments having been analyzed, their role in the discourse is noted. The connection is established between such connotational remarks and the speaker's personality, lingual images created in the text and social-historic dynamics.

Key words: *metalanguage, pragmatics, connotation, pejorativity, expressivity, estimate, lexical stylistics.*

Різноманітні прагматичні та конотативні властивості, що супроводжують основну семантику лексичних одиниць і часом серйозно впливають на вживання слів, давно й плідно вивчаються в мовознавстві. Показано, що прагматика належить до системи функцій не лише тексту, а й лексеми, «якщо розуміти прагматичну функцію знака як реалізацію настанови продуцента знака в процесі його дії на реципієнта: переконати останнього в правдивості інформації, яку передає лексична одиниця, спонукати до дії тощо» [3:10–11]. Визначаючи суб'єктивне в мові, мовленні й комунікації як основний предмет лінгвістичної прагматики, Ф. Бацевич пише: «Значення, вжите суб'єктивно в контексті спілкування, стає носієм індивідуальних комунікативних смислів, в яких синтезовані семантичні (денотативно-референтні) і суб'єктивні (конотативні) складники» [1:11]. Потенційним прагматичним смислом окремих мовних одиниць В. Чернявська називає персуазивність – здатність переконувати і впливати;

дослідниця наголошує, що існує ряд лінгвістичних явищ, які мають сильний впливовий потенціал і здатні висувати ті чи інші пов'язані з ними смисли в центр уваги [6:29]. У лексем часто в центрі уваги опиняється конотація – сума емоційно-оцінних компонентів, що супроводжують значення в реальному мовленнєвому акті; значеннєве нашарування психологічного та історико-культурного походження [2:5; 4:20–21]. Для досягнення природи конотацій надзвичайно важливе те, що вони «найчастіше є наслідком зміни контекстів», «становлять собою той аксіологічний слід, який слово несе за собою, переходячи із тексту у текст» [4:21]. Конотація має важливі комунікативні аспекти: «Порозуміння на рівні конотацій – це найвищий щабель мовленнєвого спілкування [...]». У результаті конотативного спілкування в кожного формується конотативно-когнітивний образ співрозмовника, який визначає їхні даліші мовленнєві стосунки» [2:35]. У зв'язку з суб'єктивно-об'єктивною природою семан-

тики виділяють також соціальний компонент лексичного значення слова, однак цілеспрямований аналіз спроб конкретизувати це поняття показує, що єдиного підходу до виокремлення цього компонента й методик його аналізу лінгвістика поки що не виробила [5].

На тлі розгалуженої та змістовної теорії конотації і прагматики привертає увагу, що в дослідженнях на сьогодні дуже рідко в поле зору науковців потрапляє експлікація безпосередньо у вислові конотативних нашарувань лінгвальних одиниць. Однак це явище є поширеним і прагматично значущим; воно реалізується в мовленні у формі метамовних коментарів, які часто подають важливі характеристики одиниць мовного коду, виводячи ці характеристики з підтексту безпосередньо в текст. Метою цієї статті є з'ясування ролі, яку виконують у текстах ті метамовні коментарі, що приписують лексемам риси пейоративності, причому лексемам таким, які інгредієнтних ознак пейоративності в мовній системі не мають. Матеріалом стали публіцистичні тексти кінця XX – початку XXI століття, розміщені в інтернеті, – як основні публікації мережевих медіа, так і коментарі до них та дописи на форумах.

«Конотативна модель показує перехід від індивідуального до соціального, від одиничного до загального в мовленнєвій діяльності», – пише В. Говердовський про важливу властивість конотації [2:7]. Справді, в усіх мікроконтекстах, які стали об'єктом мого дослідження, спостерігається динаміка зазначеного переходу. У метамовних коментарях вербальним відповідником такої динаміки є дієслово *стати*, що послідовно вживається на позначення змін у забарвленні слова: «У Росії, як і в Україні, процес змін очолювали люди з минулого, з усіма властивими своєму поколінню проблемами – обмеженням баченням, величезним бажанням влади, нерозумінням іноді азбучних істин, невмінням прислухатися до суспільства та цінувати його думку. Можливо, тому за короткий час **слово “демократія” для росіян з ідеалу стало лайкою**» [gazeta.ua, 22.08.2007]. Зустрічаються також інші форми експлікації динаміки, змін, проте лишається загальна семантика, яку може підтримувати й ширший контекст: «Саме так, демократами, називали себе ті різношерсті сили, які, користуючись зі слабкості совєтської системи, призвели до постановки незалежної української держави у 1991-му році, і саме так, через поняття демократизації, вони розуміли та описували ті зміни, які відбувалися в нашій країні

з того часу. З іншого боку, плоди цієї самої демократизації виявилися настільки неоднозначними, що **слово “демократ” невдовзі набрало відтінку лайливого значення**. Особливо у Росії, де з приходом до влади Владіміра Путіна бути демократом стало якось не пристойно» [provid.org, 18.04.2011]. Крім виділених фрагментів, динаміку підкреслюють часові маркери, як конкретні (у 1991-му році, з приходом до влади Владіміра Путіна), так і менш чіткі (за короткий час, невдовзі). Характерно також, що дієслова в метамовних коментарях у більшості випадків стоять у доконаному виді, тобто набуття конотації подається як довершений факт, що, звісно, вказує на спрощення, стереотипізацію, бо в наукових дослідженнях наголошують саме на плинному, незавершеному, неабсолютному характері конотації, адже «багато лексичних одиниць мають на певному етапі розвитку мови тільки тенденцію до набуття цих властивостей чи містять у собі ці властивості як залишкові або такі, що тільки-но зароджуються» [2:6–8]. Значно рідше набуття конотації подається в недоконаному виді: «*Це люди, котрі зрозуміли, що їм на долю випало те, що випадає одному з трьох-чотирьох поколінь – жити саме в той стислий момент, коли “геополітика” перестає бути лайливим і викривальним словом, оскільки географія раптом стає політикою, а політика – географією*» [dt.ua, 15.06.2002]; ще рідше зміна конотації пов'язується не з минулим чи сьогоденням, а з імовірним майбутнім: «*Так було, так буде – ось вона, наша еліта. Чи скоро саме слово набуде лайливого відтінку? Поки що зрозуміло – те що в суспільному розумінні, на побутовому рівні подається елітою, насправді такою не є*» [blogs.pravda.com.ua, 12.05.2010] (тут і далі зберігаються написання й пунктуація оригіналу); «*Чи приведе перегляд Конституції до негайної формалізації структурованої політичної опозиції, а сама її назва перестане бути лайливим словом у політичному лексиконі країни?*» [dt.ua, 22.02.2003].

Наведені вище приклади засвідчують важливу тенденцію медіадискурсу: найчастіше «стають лайкою» в рефлексії мовців одиниці суспільно-політичної лексики, пор. ще: «Слово “депутат” у нас стало лайкою через те, що він виборців може і представляє, але волю виражає не народну» (політик Юрій Бугдан) [www.pravda.com.ua, 18.01.2010]. Нашарування оцінних конотацій на ім'я концепту зумовлене тут сумою аксіологічних знань, які належать до екстралінгвальної

сфери. Ці знання можуть експлікуватися стисло, як у попередньому випадку, або більш розгорнуто, але в будь-якому разі вони слугують аргументації: *«На якому б каналі не розповідали про коаліціонування і кому б цей канал не належав, на обличчях новинкарів читалися або відверта втома, або зловтіха (“от дурні!”), або безнадія (“невже у цій країні зовсім не залишилося нормальних політиків?”). Інакше кажучи, слово “коаліція” за останні місяці набуло в Україні негативного, якщо не відверто лайливого значення»* [www.telekritika.ua, 27.06.2006]. Автор статті у своїй риториці йде ще далі і максимізує негативне забарвлення номінативного знака тим, що пропонує взагалі від нього відмовитись, а також оперує ним так, як це роблять традиційно з табуйованими лексемами: *«А чи варто витратити стільки часу на дослідження генезису нової лайки? Хай цим переймаються філологи. Як і тим, щоб знайти нове, не заяложене і не скомпрометоване слово для позначення отого, що діє в парламенті та має формувати уряд. Щоб народ не плювався. Пропоную подумати над використанням давнього козацького слова “збираниця”, яке практично тотожне за своїм значенням “к-ції” (не будемо називати проти ночі...)»*.

Якщо розглянути вище лексеми *депутат* і *коаліція* конотативного забарвлення на семантичному рівні не мають, воно стає творінням дискурсу, то слово *популізм* є узуально оцінним, хоч і не інвективним. Намагання переглянути оцінку слова експресивізується метамовним коментарем: *«Вже 16 років говориться і приймаються “непопулярні” рішення. І краю їм не видно. Людина, здатна до якогось аналізу, вже повинна зрозуміти, що є проблема з “непопулярними” рішеннями. Вони не принесли задекларованого ефекту. А слово “популізм” у нас стало лайливим. Дійсно, “популістські” дії вимагають від олігархів і бажуючих залізти до державної кишені зменшити свій апетит»* [www.pravda.com.ua, 13.10.2007]. Отже, використовуючи метамовний засіб, автор протиставляє власне розуміння слова загальноприйнятому, цим позиціонує себе в дискурсі.

Повертаючись до вислову з лексемою *депутат*, варто відзначити, що загалом назви деяких родів діяльності та професій подаються в дискурсі як пейоративно конотовані, і це є способом висловлення публіцистичної соціальної оцінки реалій: *«Рух “Стоп цензурі” заявив про головне: в Україні ще не вмерла професія журналіста, а тим часом слово*

“суддя” стає лайкою» [dt.ua, 12.06.2010]; *«У нас “новими обличчями” та “свіжою кров’ю” на можливих президентських виборах є серед інших і колишні банкіри. Уявляю повну абсурдність такої ситуації в будь-якій розвиненій країні тепер, коли саме слово “банкір” стало майже лайливим»* [dt.ua, 20.06.2009].

Політична мова здатна позначатися на забарвленні слів та словосполучень із різних тематичних полів: *«Стали зневажливо-лайливими слова: трипільська культура, голodomор, Мазепа, Крути, Батулин... Чим завинили Говерла, вишиванки, скіфські баби, бджоли? Мало хто наважиться використати традиційне для українців звертання “Любі друзі”...»* [www.mezdustrok.com.ua]. У наведеному вислові йшлося тільки про індивідуальне сприйняття ключових знаків ідіолекту політика, які набувають соціальних конотаций, але зберігають денотативний зв’язок із реаліями. Натомість дискурсивні практики тоталітарної держави дають приклади соціальної конотованості неполітичної лексики в системі загальнодержавної ідеології, при цьому конотація пов’язується з вилученням певних реалій із дійсності: *«Більшовики скасували гімназійну форму як буржуазний пережиток. А слова “гімназист” і “гімназистка” стали лайливими»* [gazeta.ua, 30.08.2008].

В останньому з наведених вище прикладів ми бачимо: коли йдеться про те, що в певних слів і словосполучень виникають конотації, особливо настільки загострено негативні, як ті, що розглядаються в цій статті, принциповим є питання про їх джерело, інакше кажучи, про те, яка дискурсивна практика це спричинила. Тож у медіатекстах з’являються образи тих людей, із мовленням яких цю конотацію пов’язує автор: *«Словосполучення “Не піддаватися на провокації” останнім часом стало лайкою. Приблизно такою, як “лібераста” чи “толераста”, і близькою до них за змістом. Молоді патріоти, з гарячими не тільки серцями, але й головами, трактують ці слова як відмову від боротьби. Відмову від боротьби дією, а не тільки балаканиною чи тужливими піснями»* [tyzhden.ua, 12.03.2011]. Автор створює вербальний образ соціальної групи й далі в тексті визначається зі ставленням до неї, а метамовний коментар тут є, на мій погляд, не чим іншим, як характеристикою соціального компонента в семантиці словосполучення. Метамовний прийом тут також сприяє експресивному творенню образу, характеризуючи групу в аспекті її цінностей і антицін-

ностей. Аналогічно в метамовному коментарі Івана Дзюби експлікується соціогрупа його дискурсивних опонентів, і вже в мікроконтексті виникає полеміка з ними на ціннісному ґрунті: «Сучасний “продвинутий” інтелектуал “имел в виду” вигадану, мовляв, романтиками і народниками “народну мудрість”, а слово “народ” стало мало не лайкою в вустах самопроголошених елітарників. А протек фольклор кожного народу – казки, байки, прислів’я, – який ніхто тепер не читає, – містить таку суму знань та універсальних істин про людину, людські стосунки, людство, до якої не кожен великий філософ давніх чи новітніх часів “дотягує”. Це й не диво, адже, як відомо (хоч і забуто): голос народу – голос Божий» [www.day.kiev.ua, 11.05.2002]. Зауваження про те, що слова «були/є лайкою» для певної людини, експресивно-гіперболічно показує фрагмент картини світу цієї людини і допомагає її лінгвістичному портретуванню з позицій мовця: «Яскравою кінодрамою став прийом нового голови Держкіно В. Щербіцьким. [...] Слова його [нового голови – Р. Т.] про те, що “нам конче потрібно розбудовувати власну систему підготовки національних кадрів для українського кіно”, мабуть, різонули по вухах Володимира Васильовича, адже слова “національні кадри” та “українське кіно” з вуст керівника республіканського кінематографу сприймалися “нагорі” гірше за брутальну лайку» [dt.ua, 12.10.2002]; «Укупі з літературною молоддю не подобаються Ходаничу [голови Закарпатської організації Спілки письменників України] також слова “секс” і “оргазм”, котрі він уживає винятково як лайливі» [www.umoloda.kiev.ua, 13.12.2008].

Також формально просторові обмежувальні позначки в метамовних коментарях про слова, що «стали лайкою», метонімічно вказують на суб’єктів, для яких актуальною є конотація: «Я знаю, що це під час громадянської війни до створення СРСР була Директорія, після Центральної Ради, і одним з міністрів був Петлюра, військові підрозділи були під його командуванням. Ще знаю, що зараз петлюрівець – це мало не лайливе слово в певних регіонах» [h.ua, 24.05.2009]; «Щодо націоналізму, то після Гітлера, Європа взагалі не те що потурає його розвитку, але навіть такого слова не хоче використовувати без необхідності. Для Європи, це лайливе слово від якого віє страхом» [www.pravda.com.ua, 02.01.2011]. У такий спосіб також здійснюється експресивне творення мовного образу, тільки вже не особи, а країни, і метамовний

фрагмент може використовуватись у риторичних прийомах: «Тут трапляються землетруси, тут боготворять регбі та крикет, тут словосполучення “ядерна енергія” вважається брудною лайкою» (про Нову Зеландію) [dt.ua, 17.01.2004] (частина ампліфікаційного ряду простих частин безсполучникового речення); «...Якщо в Америці кампанія протесту проти нездорового харчування в “МакДональдсах” перейшла в активну стадію лише порівняно недавно, то в інших країнах гамбургери давно вже стали лайливим словом. Особливо у Франції...» [dt.ua, 30.11.2002] (елемент антитези).

Наголошення на історичній мінливості конотації може мати інакший характер часового маркування, аніж позначення її появи в сьогоденні: «Космополіт – це все це лайливе слово? [...] За своїми переконаннями я соціал-демократ і космополіт, котрий вважає націоналізм основною бідю народів світу. Майже всі військові конфлікти у світі відбуваються на національному або релігійному ґрунті. Етичні норми загальнолюдські аж ніяк не національні» [www.day.kiev.ua, 13.11.1999]. Мовець не засвідчує появу конотації, а навпаки, ставить питання про те, чи зберігається вона від минулого (відомо, що слово *космополіт* набуло вкрай негативного й небезпечного для об’єктів такої номінації забарвлення за сталінських часів). Отже, тут імплікація полягає в думці про застарілість конотації та необхідність позбутися її. Об’єктивно ця думка мала б підтверджуватися зруйнованістю опозиції, у якій це слово колись набуло свого забарвлення (*космополіт* – *радянська людина*), однак тривкість конотації зумовлена переходом у нову опозицію (*космополіт* – *націоналіст*). Також важливо, що намагання «зняти» зі слова негативне сприйняття пов’язане з його використанням для автономізації. Такі приклади не поодинокі. З інтерв’ю з Іваном Драчем: «[Драч:] – Я себе ніколи не вважав дисидентом. Я ніколи ним не був. [...] [Журналістка:] – Якщо ви не дисидент, то вас можна назвати конформістом? [Драч:] – Звичайно. Я 30 років був членом КППС. Гріх було б не вважати мене конформістом. Скрипник і Хвильовий були комуністами і великими українцями. Але “конформіст” для мене – не лайливе слово. Це людина, котра знає ситуацію, розбирається в ситуації та робить ті кроки, які вважає потрібними» [life.pravda.com.ua, 09.11.2010].

Особливим випадком досліджуваного метамовного коментування стають декларативні вислови, у яких мовець цілеспрямовано сам

приписує певним словам лайливе забарвлення, використовуючи це як риторичний прийом: *«Пані [Ірина] Фаріон закликала львів'ян “забути два лайливі слова – “компроміси” і “толерантність”»* [www.wz.lviv.ua, 05.02.2011]. Гострота вислову і волюнтаризм мовця в такому випадку ведуть до зіткнення картин світу, до світоглядної суперечності, і цілком природно, що окреслення протилежної точки зору ґрунтується на тому самому метамовному прийомі, який стає засобом дискурсивного позиціонування: *«Мирослав Маринович влучно звернув увагу на основну спрямованість дій і риторики ВО “Свобода” останнім часом – це боротьба з “ліберастами”, себто з тими, що відстоюють демократичні цінності прав людини, поваги до думки інакшого. І, так, – поважають лайливі слова “компроміси” і “толерантність”»* [www.pravda.com.ua, 20.04.2011]. І в цих випадках виводиться на поверхню й навіть цілеспрямовано акцентується той самий соціальний компонент у семантиці слів, тож варто відзначити, що метамовні коментарі можуть відіграти важливу роль у його теоретичному проясненні, нині лише розпочатому. Так само виразно простежується соціальний компонент у семантиці лексеми *читво*, тільки основою для його вирізнення стають не політичні погляди, а естетичні: *«“Елегантна їжачиха” не претендує на звання чогось серйозного й інтелектуального. Але й не відганяється від усіх тих серйозних речей, які все одно присутні в нашому житті. Це – книжка-колаж, книжка-атмосфера, книжка-настрій. Саме тієї тональності, яких бракує у світі-котрий-постійно-кудись-біжить. Адже розумних, захопливих, блискучих, повчальних, провокативних книжок багато, а перечитувати хочеться добрі та легкі. [...] Може, “читво” – насправді не така то вже й лайка?»* [litakcent.com, 29.07.2010]. Варто звернути увагу на протилежну спрямованість і водночас єдність двох типів коментарів, політичного й естетичного, наведених у цьому абзаці. У першому випадку (вислів політика) маємо заклик і приписування конотації, в останньому (фрагмент рецензії на художню книжку) – питання і сумнів у всеосяжності конотативно-оцінного забарвлення; у першому – категоричність, у другому – спроба зняття, подолання категоричності. Але в обох висловах діє механізм, за влучним, але неперекладним дослівно терміном

польських дослідників П. Новака та Р. Токарського, *kreowania tekstowego*, творчого застосування мови в межах тексту. Цей механізм полягає «у виборі якогось із пропонованих мовою варіантів, у прийнятті його змісту або в імовірній полеміці з ним через можливі значеннєві трансформації» [7:30]. Загалом про подібні випадки автори зазначають: «Особливим випадком текстових творчих дій є інноваційні, формальні і/або семантичні, переінакшення мови, що слугують творенню нових поняттєвих категорій або семантичній реінтерпретації тих, які вже існують» [там само]. Це й спостерігаємо в тих із досліджуваних прикладів, у яких мовець не лише констатує наявність конотації (*«слово стало лайкою»*), а й реагує власною рефлексією.

Лише в поодиноких випадках метамовний коментар про лайливе слово не пов'язаний із соціальними, естетичними або подібними позиціями, а виконує розважальну функцію, експресивізуючи текст без прагматичного навантаження. Це форма легкого гумору задля додаткової атракції: *«Група компаній “Об'єднана зернова” посідає лідируюче місце серед тих, кого називають лайливим словом “трейдери”»* [dt.ua, 28.10.2000].

Метамовні коментарі про слова, які «стали лайкою», є одним із різновидів експлікації у висловах конотативних характеристик лексем – це пейоративна конотація, проте в ній акцентовано не лише ситуативно-психологічний, а й соціальний компонент. За природою ці коментарі відображають загальну властивість конотації бути явищем перехідним від рівня мовлення до рівня мови. У прагматичному ж аспекті вони узагальнено фіксують складник мовної картини світу – і тим виконують персуазивну функцію, бо мовець подає мінливу, суб'єктивну категорію як доконаний, загальний факт. У всіх випадках ідеться про адгерентну пейоративність, яка можлива і не раз реалізована в мовленні щодо кожного з супроводжуваних таким коментарем слів. Але говориться про цю пейоративність так, нібито вона вже є інгерентною. У такий спосіб метамовний коментар про «пейоративність» слова стає для мовця експресивним засобом: 1) характеристики чийогось світобачення (суспільства загалом, певної соціогрупи, індивіда); 2) власної світоглядної декларації. Прагматику інших типів метамовних коментарів, в основі яких також лежить конотація, варто розглянути в наступних дослідженнях.

Література

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Флорій Бацевич. — Львів : ПАІС, 2010. — 336 с.
2. Говердовский В. И. Лексическая коннотация : теория и практика / В. И. Говердовский. — Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2011. — 60 с.
3. Лейчик В. М. Входит ли прагматика в систему функций лексической единицы? / В. М. Лейчик // Лингвистическая семантика и прагматика : материалы V науч. конф. по проблемам семант. исследований, 14–17 мая 1991 г. / Ин-т рус. яз. АН СССР ; Харьк. гос. пед. ин-т им. Г. С. Сковороды. — М. — Х., 1991. — С. 10—12.
4. Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. Павлюк. — Львів : ПАІС, 2006. — 120 с.
5. Римашевський Ю. А. Соціальний компонент у семантиці слова / Ю. А. Римашевський // Соціолінгвістичні студії / НАН України ; Ін-т укр. мови ; [за заг. ред. Л. О. Ставицької]. — К. : Вид. дім Д. Бураго, 2010. — С. 240—245.
6. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса : проблемы речевого воздействия / В. Е. Чернявская. — М. : Флинта ; Наука, 2006. — 136 с.
7. Nowak P. Medialna wizja świata a kreatywność językowa / Paweł Nowak, Ryszard Tokarski // Kreowanie światów w języku mediów. — Lublin : Wyd-wo Un-tu M. Curie-Skłodowskiej, 2007. — S. 9—35.